

ПЕДАГОГІЧНЕ НОВАТОРСТВО В. І. ХАРЦІЄВА В ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОМУ ГРОМАДСЬКОМУ КОМЕРЦІЙНОМУ УЧИЛИЩІ

Оксана ФІЛОНЕНКО (Кіровоград)

Вивчення ідей, поглядів, концепцій визначних культурно-освітніх діячів і педагогів минулого збагачує й урізноманітнює наше уявлення про історико-педагогічний процес, а відтак сприяє його новому прочитанню, відкриває його нові грані, новий зміст, нові цінності досліджень. Не випадково «персоналістський напрям», що завжди був провідним в історико-педагогічній науці, на сучасному етапі помітно активізувався. Так, О.В. Сухомлинська, зазначає, що педагогічна думка «завжди персоніфікована, на ній лежить відбиток особистості її носія з його смаками, поглядами, віруваннями та уподобаннями»[7]. Тому аналіз праць і життєвого шляху педагогів, громадських діячів, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки і яких свого часу не було належно оцінено, залишається актуальним.

Пізнання історії педагогіки України як цілісного явища неможливе без поглибленого об'єктивного дослідження педагогічного минулого її окремих регіонів, які відрізнялися специфікою їх соціально-політичного, економічного і культурного розвитку. Синтез і узагальнення результатів таких досліджень дають змогу виявляти загальнопедагогічні та історико-педагогічні закономірності.

Період кінця XIX ст. – початку XX століття є початком розвитку сучасної національної педагогічної думки і розглядається як "просвітницький, культурницький". Цей період характеризується становленням і реформуванням освітньої галузі. Загальнодержавні законодавства мали різне регіональне втілення. Тому вивчення історичного минулого окремих регіонів дасть можливість створити узагальнену картину розвитку освіти з врахуванням регіональної

проблематики. Дослідженням української педагогіки в персоналіях XX століття присвячені наукові розвідки О. Сухомлинської, Л. Березівської, Л. Бондар, Н. Дічек, Т. Завгородньої, Л. Пироженко, Т. Самоплавської, Т. Філімонової, які сприяють осмисленню та узагальненню генези національного виховання й національної освіти.

Проте лише на регіональному рівні освітянському загалу відома постать одного з видатних педагогів Єлисаветградщини другої половини XIX – початку XX століття Василя Івановича Харцієва (31 грудня 1866 р., Катеринослав (тепер Дніпропетровськ) – 29 листопада 1937 р., Кірово, (тепер Кіровоград)) — талановитого просвітителя, вченого, педагога і організатора шкільної справи, який присвятив усе своє життя практичній і теоретичній педагогічній діяльності. Педагогічні погляди В. І. Харцієва мали прогресивний характер і були відображенням основних тенденцій розвитку педагогічної думки кінця XIX – початку XX століття.

Окремі аспекти педагогічної діяльності Василя Івановича Харцієва розкрито в дослідженнях таких учених: О. Гур'янова, А. Кава, Н. Калініченко, В. Постолатій, В. Чернецький та ін..

Мета статті — окреслити основні положення педагогічних поглядів В. І. Харцієва в Єлисаветградському громадському комерційному училищі, систематизувати їх на основі наукового аналізу і показати прогресивний характер.

Про особистість, життєвий та творчий шлях Василя Івановича Харцієва вже існує достатня історіографія, але коротко зазначимо, що з 1803 р. він зробив помітний внесок у філологію та педагогіку, був кращим знавцем творчості О. Потебні, улюбленим його учнем. У 1904 році В. І. Харцієв почав викладати мову та словесність у Катеринославському комерційному училищі А. Синявського. Пізніше його було призначено виконуючим обов'язки інспектора училища. Але 1905 р. унеможливив його подальше кар'єрне сходження у Катеринославі. Інспектором училища він так і не став. У серпні 1909 р. 43-річний В. І. Харцієв став директором Єлисаветградського громадського комерційного училища. Він реорганізував навчально-виховний процес в училищі на засадах педагогічного досвіду А. Синявського та концепції західної «нової школи».

Дослідження психолого-педагогічної спадщини В. І. Харцієва особливо значуще в контексті вивчення діяльності навчально-виховних закладів новаторського спрямування, які з'являлися й функціонували в імперську добу

на теренах України. На початку XX ст. через об'єктивні причини державні навчально-виховні заклади мали обмежені можливості для здійснення нововведень. Значно більший інноваційний потенціал мали навчально-виховні заклади, засновники яких намагалися побудувати педагогічний процес на гуманістичних засадах, підвищити його ефективність через привнесення змін у зміст, методи і форми навчання й виховання. Деякі училища цією свободою скористалися для творення власних педагогічних систем, авторських шкіл тобто таких навчально-виховних закладів, які побудовані на оригінальних (авторських) ідеях та технологіях і мають в наявності результати, котрі визначають реальність та ефективність його функціонування. Саме таким було Єлисаветградське громадське комерційне училище, засноване у 1908 р. відомим педагогом В. І. Харцієвим і яке стало одним з найкращих комерційних закладів. Згідно з «Положенням про комерційні навчальні заклади», оприлюдненим у 1905 р., комерційні училища – середні навчальні заклади з загальним і спеціальним комерційними курсами навчання [5]. Фінансова незалежність середніх комерційних училищ від держави забезпечувала їм певну самостійність у вирішенні питань управління навчальним процесом. Накопичений досвід у роботі середніх загальноосвітніх закладів є корисним і цікавим. Проте педагогічні наробки, що були зроблені в цей період, значно вплинули на розвиток інноваційних процесів в Україні в майбутньому.

В. І. Харцієва сповідував думку, що школа завжди повинна мати на увазі, що тільки вільна, самостійна діяльність суб'єктів дає можливість в процесі роботи переживати почуття відомого самозадоволення і в цій емоції закладені задатки для розвитку в майбутньому високого морального почуття. Педагогу вдалося реалізувати свої ідеї, в новоствореній школі – Єлисаветградському громадському комерційному училищі, де панувала атмосфера духовного розкріпачення учителя [4, с. 205].

Під час роботи у цьому училищі чи не найповніше розкрилися педагогічний хист та організаторські здібності В. І. Харцієва. Очолити Єлисаветградське громадське училище, В. І. Харцієв перетворює його на взірцевий навчальний заклад, де були втілені ідеї знаних педагогів Західної Європи. Він став ініціатором ряду цікавих починань в училищі. Здобув чималий авторитет як серед батьків учнів, вчителів, так і серед громадськості міста. Тому в 1909 році він в якості директора училища виступав на загальних зборах батьків з програмою перетворення училища у «зразкову школу». Це була програма цілком конкретних і

виважених намірів. В.І. Харцієву вдалося втілити в життя нові педагогічні ідеї в умовах звичайної масової школи. Ці ідеї були В.Харцієвим конкретизовані, апробовані практикою, розвинуті. У нього можна знайти багато такого, що пізніше зустрінемо в працях А. Макаренка і В. Сухомлинського.

Головна ідея концепції В. Харцієва полягала у вихованні особистості вільної, всебічно розвиненої, озброєної міцними й потрібними в житті знаннями. Учень розглядався не як пасивний об'єкт навчання й виховання, а як дієва сторона цього процесу. В основу своєї роботи педколектив поклав не стільки питання про те, «як учителю вчити, вихователю – виховувати, скільки питання про те, як учню вчитися, вихованцю – виховуватися». В. Харцієв намагався так організувати навчально-виховний процес, щоб учні самим устроєм школи змушені були слідувати бажаним для педагогів шляхом. З метою унаочнення навчання в училищі інтенсивно закуповувалися посібники, прилади, картини.

Усвідомлюючи важливість практичної роботи, В.І. Харцієв організував в училищі практичні заняття з природознавства, хімії, фізики, товарознавства. В училищі проводилася велика природознавча робота з дітьми, провадилися весняні й осінні прогулянки за містом, екскурсії на заводи центральної й південної України [6]. В умовах провінційного міста було сформовано традицію масштабних творчих акцій виховного характеру.

В училищі було здійснено спробу відмови від бальної системи оцінювання знань учнів заміни її характеристиками. Ці характеристики учнів складалися на класних комісіях на підставі спостережень за дітьми викладачами, класним керівником, лікарем і представником від ради батьків. Ця новація мала на меті систему покарань замінити системою дослідження причин неуспішності, негативного впливу на учнів і усунення цих причин, у міру можливостей, сім'єю та школою. Тобто, шкільне змагання балів, нагород педколектив намагався замінити конкуренцією роботи, навчальної діяльності.

В.І. Харцієв уважав, що широка різноманітна позаурочна робота з учнями – «кращий засіб боротьби з дурним позашкільним впливом». Для учнів влаштовувалися вечори, де їм було надано значну свободу в улаштуванні розумного дозвілля під наглядом педагогів. Були утворені клуби «верхнього й середнього коридорів». Тут учні самі складали програми літературно-музичних вечорів, самі забезпечували фінансовий бік справи, самі прибирали класи й коридори після заходів. Подібні вечори влаштовувалися і для міської

публіки. Після офіційної частини вечора був концерт. Програму концерту складали самі учні. Серед віршів, які декламували учні, були й твори Шевченка, Глібова, Руданського, Грінченка. Передплата газет та журналів для бібліотеки здійснювалася після анкетування учнів, з урахуванням їхніх побажань. Крім того, деякі учні та викладачі приносили до читальні газети, які училище не передплачувало, в тому числі й українську газету «Рада».

В.І. Харцієва постійно цікавила думка учнівського колективу з найважливіших питань шкільного життя, з яких щорічно серед старшокласників проводились анонімні анкетні опитування. Части ну анкет обробляли самі старшокласники. Вважалося, що практика подібних соціологічних досліджень могла знадобитися майбутнім керівникам виробництва, комерсантам.

У казенних навчальних закладах, підвідомчих Міністерству освіти, у більшості приватних гімназій і училищ батьківська громадськість практично була позбавлена можливості впливати на навчально-виховний процес, визначати його спрямованість, в училищі В. Харцієва роль батьків була значно вищою, ніж тоді було прийнято. Він домагався спільних зусиль родини і школи в справі виховання, широкого залучення родини до життя та діяльності шкіл. Робота викладачів училища з батьками дозволила значно зблизити учнів з училищем, поліпшити дисципліну та якість навчання і виховання. Збереглися протоколи та інші матеріали діяльності батьківського комітету училища.

Втілюючи з 1909 р. в діяльності училища принципи нової школи, В.І. Харцієв через два роки знову порушив питання про доцільність обраного шляху. Далекоглядність і перспективність поглядів педагога була відзначена і отримала нову підтримку педагогічного і батьківського комітетів. Звичайно, працювати у В.І. Харцієва, де не було стіни між вчителями і учнями, де відносини між одними і другими будувались на співпраці, було нелегко. Але приносила робота не лише матеріальний достаток, а й задоволення.

При громадському комерційному училищі В.І. Харцієва у 1911 році було відкрито вечірні, торгові класи для дорослих, а у 1913 році – торгову школу з 3-річним курсом навчання. Ця школа готувала прикажчиків, конторників, бухгалтерів та інших. У торгових класах вивчали бухгалтерію, комерційну арифметику, торгову кореспонденцію, каліграфію, німецьку та російську мови, загальну арифметику.

Педагогічні ідеї В.І. Харцієва внесли новизну в педагогічну практику. Він звертав велику увагу в навчальному процесі на розвиток

особистості з врахуванням індивідуальних та вікових особливостей, утвердження свідомої дисципліни, самоосвіти. Процес навчання повинен бути системним та наочним, носити доступний характер. Учителю повинен бути компетентним фахівцем, який володіє знаннями з різних галузей наук. Він повинен пробуджувати в учня інтерес до наукової роботи. Для унаочнення навчання училище постійно поповнювалося посібниками, приладами та картинами.

Як директор, В.І. Харцієв постійно дбав про зростання педагогічної майстерності викладачів. Лише в одному 1911-1912 навчальному році викладач О. А. Біркін був відряджений на з'їзд художників і викладачів образотворчого мистецтва, викладач Л. В. Панасюк – на з'їзд викладачів математики до Петербургу, М. М. Поляков – на виставку-з'їзд з питань естетичного виховання учнівської молоді в Дрезден. В основі роботи педагогічного колективу лежав принцип демократизму. «Педагог психологічно вникає в пізнавальні здібності учнів і, поєднуючи загальні закони розвитку, приводить його до вивчення будь-якої дисципліни. В цьому випадку педагогічної освіти, вся увага вчителя з любов'ю звернена на особистість учня: предмет же вивчення залишається лише засобом духовного розвитку», – говорив В.І. Харцієв [8, с. 3-4].

Лютневу революцію 1917 року В. І. Харцієв сприйняв захоплено й без вагань. Вже 9 березня він звернувся через газету до педагогів із закликом активно включитися у позашкільну освіту трудящих, їх громадянське виховання. Училище стало центром національного й демократичного руху в краї. На його базі було організовано українську секцію педагогічного товариства, раду учнів-українців. Василь Харцієв читав лекцію “Самоврядування в громадському й політичному житті культурних країн”. Він був одним з фундаторів партії народної свободи (кадетів) на Єлисаветградщині. Влітку 1917 року В. Харцієв заснував перші єлисаветградські вечірні загальноосвітні курси. Дехто з перших студентів педагогічної школи при вступі здавали довідки, що вони навчалися на цих курсах. Довідки датовані навіть 1920 роком. У 1917 році В. Харцієва було обрано головою шкільної ради громадського комерційного училища, яке він очолював. Вибори відбувалися за розпорядженням Тимчасового уряду. Він також завідував торговельною школою та торговельними вечірніми курсами для дорослих. У 1918 році Василя Івановича Харцієва призначають інспектором-організатором місцевого відділу народної освіти. Він – член комісії з організації радянської трудової школи, лектор та організатор кооперативної школи,

лектор перших радянських курсів позашкільної освіти. Його громадська діяльність виявлялася, насамперед, у просвітництві. Він був членом Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності та ремесел.

Під час роботи в Єлисаветграді В.І. Харцієв виявив себе неабиякою особистістю і талановитим педагогом. Працюючи в одному навчальному закладі, він мав можливість спостерігати педагогічний процес і зміни в ньому у природному, послідовному розвитку. Окрім того, він сам був учасником та ініціатором цих змін.

Реформи, які В.І.Харцієв тут здійснив, були визнані вдалим, а тому слугували зразком для інших подібних навчальних закладів. Так практична діяльність визначного педагога в окремому закладі справила вагомий вплив і на тодішній стан середньої освіти в країні, і на її подальший розвиток.

Підсумовуючи, зазначимо, що Єлисаветградське громадське комерційне училище Василя Івановича Харцієва відрізнялося від інших середніх навчальних закладів Російської імперії новаторськими підходами до організації навчально-виховного процесу: індивідуальний підхід до учнів; тісний зв'язок із сім'ями учнів; вільний вибір педагогами методів навчання й виховання. Навчально-виховний процес комерційного училища був побудований на демократичному, гуманістичному, педоцентричному, трудовому (діяльному) принципах, що сприяло цілеспрямованому, всебічному та гармонійному розвитку учнів.

На нашу думку, Єлисаветградське громадське комерційне училище В.І. Харцієва – це не лише історія конкретного вітчизняного навчального закладу, а передусім досвід, який може стати в нагоді нинішнім різноманітним середнім навчальним закладам освіти України.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Василь Іванович Харцієв //Українська радянська енциклопедія / Головна редакція української радянської енциклопедії. – К., 1985.– Т.12. – С. 113.
2. Іванова Л.М. Місце Товариства розповсюдження грамотності і ремесел у становленні професійно-технічної освіти в Єлисаветграді /Л.М. Іванова – В кн.: Актуальні аспекти дослідження історії міста. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції до 250-річчя заснування Єлисаветграда-Кіровограда.– Ч.ІІ.– Кіровоград, 2006. – С. 119-123.
3. Кава А.А. Аспекти гуманітаризації освіти в педагогічній спадщині В. І. Харцієва/ А.А. Кава // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – Бердянськ : БДПУ, 2012. – № 4.
4. Очерк деятельности Елисаветградского общества распространения коммерческого

образования за первое пятилетие. – Елисаветград, 1914. – 338 с.

5. Положение о коммерческих учебных заведениях // Центр, держ. істор. арх. України в Києві. – Ф. 12, оп. 1, спр. 310, 1894-1907 рр., Арк. 14.

6. Постолатій В., Гур'янова О. Творець нової школи в Єлисаветграді/ В. Постолатій, О. Гур'янова // Освітнянське слово. – 2005. – Листопад.

7. Сухомлинська О.В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної думки в Україні / О.В.Сухомлинська // Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – К., 2003. – С. 16-25.

8. Харциев В. И. Взгляды Ф. И. Буслаева на преподавание отечественного языка и словесности в средней школе / В. И. Харциев. – Х. : “Печатное дело”, 1899. – 48 с.

9. Харциев В. И. Элементарные формы поэзии / В. И. Харциев // Вопросы теории и психологии творчества. – Т. I. – [изд.2-е] / ред Б. А. Лезин. – Х. : Мирный труд, 1911. – 432 с.

10. Чернецький В. Видатний мовознавець і педагог В. І. Харциєв / В. Чернецький // Мовознавство. – 1968. – № 3. – С. 31.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Філоненко Оксана Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та освітнього менеджменту КДПУ ім. В. Винниченка.

Коло наукових інтересів: дослідження розвитку освіти й педагогічної думки в центральному регіоні України в другій половині XIX-XX столітті.